

5. Куликова И.С., Салмина Д.В. Введение в металингвистику (системный, лексикографический аспекты лингвистической терминологии). – СПб: САГА, 2002.

6. Котелова Н.З. К вопросу о специфике термина // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. – М.: Наука, 1970.

Мақала лингвистикалық терминдер семантикасының

сипаттамасын қамтыған. Зерттеу пәні ретінде терминологиялық бірліктердің антонимиялық қатынастарын білдіру құралдары танылады.

The article contains description of semantics of linguistic terms. The object of research is the expression means of antonym relations of terminological units.

К. А. Ашинова

САЛАЛЫҚ ТЕРМИНДЕР ТАБИҒАТЫ

Кез келген тілдің терминологиялық қабатын салалық терминдер қалыптастырады. Ғылымның белгілі бір саласын меңгеру үшін алдымен сол салаға тән терминдер жасалады. Термин белгілі ғылым саласының ұғымдар жүйесінен туындайды. Ал “ұғым” деп кез келген сөз табында баяндалған (есімдіктен басқа) ой жүйесі айтылады.

Ежелгі грек философы Аристотель жалпы ұғымды тұңғыш рет терең зерттеп, мән категориясын басқа категориялардың негізі ретінде қарастырып, заттың табиғатын түсіндірудің төрт түрлі себебін көрсетеді: материалдық себеп (cause materialis), формальды себеп (cause formalis), өндіргіш себеп (cause efficiens), мақсатты себеп (cause finalis). Ғылымның пікірінше, заттың мәнін түсіндіруде осы аталған себептердің бәрі бірдей қамтылады, философия пәні жалпы бола тұра, жекелеген заттарды (кұрамды, мәнді), мәселен, мүсін, мемлекет т.б. жете түсіндіре білуі қажет [1, б б.].

Дүние жүзінде білім мен мәдениеттің “екінші ұстазы” атанған данышпан, ойшыл, энциклопедист ғалым Әбу Наср әл-Фараби Аристотельдің ілімін әрі қарай дамытып, әлемге танытқан. Ол Аристотель шығармаларына көптеген түсіндірмелер мен трактаттар арнаған. Ғұлама ұстаз логика жайындағы трактаттарында категория, семантика, предикат, табиғи құбылыс сияқты мәселелерді ғылыми тұрғыдан қарастыра отырып, ғылыми танымның жалпы (универсал) теориялық үш шартын анықтады. Ол шарттар: біріншіден, ғылымның барлық түпкі негіздерін – ұстанымдарын білу; екіншіден, осы ұстанымдардан сол ғылымға жататын қажетті қорытынды мен нәтиже шығара білу; үшіншіден, осы ғылым жайлы бұрын-соңды айтылған ой-пікірлерді талдай білу, дұрысы мен теріс жақ-

тарын ажыратып, қателерін түзете білу [2, 78-79 бб., 104-192 бб.].

Философия тарихында “ұғым” жайында негізгі екі бағыт қалыптасты: материалистік және идеалистік. Материалистік бағыт ұғымды мазмұны жағынан объективті деп санаса, идеалистер ұғымды объективті шындыққа тәуелсіз, өзінен-өзі пайда болатын мәнді ой деп көрсетті.

Гегельдің пікірінше, философия дегеніміз – ой қозғалысы, бір ұғымнан екінші ұғым туатын, бір ұғым екінші ұғымға айналатын ұғымдар жүйесі. Г. Гегель ұғымды бастапқы, ал заттар мен табиғат – соның көмескі көшірмесі деп [3], К. Маркс пен Ф. Энгельс оны сезім арқылы қабылданатын алуан түрлі заттардың жалпы қасиеттерінің ойымызда қамтылған, ықшамдалған түрі деп түсіндірді [4].

Ұғым – дүниені танудың белгілі бір сатысы ғана, осыған орай олар біртұтас болып біріккенде, өзара тығыз байланыста болғанда ғана ақиқатты толық қамтиды. Ұғым объективті шындықты бейнелегендіктен, сол шындықтың жиынтығы болып табылады. Ақиқат шындықтағы қозғалысты ұғым арқылы ғана бейнелеуге болады.

Ұғым – логикалық категория, оның мағынасы мен көлемі, бір жағынан, белгілі мәндегі ұғымның ара қатысымен, екінші жағынан, басқа ұғымдар жүйесіндегі осы ұғымның алатын орнымен анықталады.

“Қазақ совет энциклопедиясында” “ұғымға” төмендегіше анықтама беріледі: “Ұғым – заттар мен құбылыстардың мәнді ерекшеліктерін, байланыстарын және қатынастарын, олардың қарама-қайшылығы мен дамуы процесінде бейнеленетін ой формасы; белгілі бір топқа жататын заттардың жалпы және тек соларға ғана

тән ерекшеліктерін жинақтап көрсететін ой жүйесі” [5, 337 б.].

Ұғым өзінің мазмұны мен көлеміне қарай анықталады. Ұғымның пайда болуы – күрделі процесс, ол салыстыру, талдау (анализ), жинақтау (синтез), абстракциялау, қорыту және т.б. тәсілдер арқылы іске асады.

Ұғым жалпылықты бөліп алып жеке қарастырмайды, сонымен бірге заттарды, олардың қасиеттері мен қатынастарын ерекшеліктеріне байланысты қарастырады. Ұғым кең мағыналы ұғым және ғылыми ұғым болып бөлінеді.

Ғылыми ұғым біржолата аяқталған нәрсе емес, қайта ол ғылымның онан әрі даму мүмкіндігін қамтиды. Ғылыми ұғымның негізгі мазмұны ғылымның белгілі бір даму кезеңінде өзгереді. Ұғымның бұлай өзгеруі саналы өзгеріс, білімнің бір деңгейінен екінші деңгейіне көшу ұғымда қамтылатын заттар мен құбылыстардың мәнін тереңірек түсіну болып табылады.

Ұғым мағынамен тікелей байланысты болғандықтан, сөз ұғымның қалыптасуы арқылы белгілі бір мағынаға ие болады. Мағына – ұғымның қалыптасқан бейнесі. Ұғым категориясы – жер бетінде тіршілік ететін барлық ұлт тіліне ортақ, ал сөз мағынасы болса, тіл ерекшелігіне, әлемді қабылдауына байланысты әртүрлі болып келеді.

Сонымен, ғылым мен техниканың дамуына байланысты ғылыми жаңа ұғымдарды білдіретін сөздер пайда болады. Осының нәтижесінде ғылыми тіл жалпы әдеби тілдің басқа функционалдық тарамдарынан оқшаулана бастады, нәтижесінде әдеби тілдің бір тарамы – *ғылыми тіл* “дүниеге келді”. Ғылыми тіл – терминдер жүйесін қалыптастыратын стиль түрі.

Сөз бен ұғым, әдетте, бір-бірімен тығыз байланысты. Өйткені сөз бар жерде ұғым да бар; ұғым сөз арқылы пайда болады, алайда ұғымның мәні сөз мағынасынан әлдеқайда кең. Әрбір ғылымның өзіне қатысты ұғымдары болады. Ғылыми ұғым заттар мен құбылыстардың мәнді және қажетті қасиеттерін бейнелейді, ал оны бейнелейтін сөз бен таңбалар ғылыми термин болып табылады. Ғылыми ұғымдарды білдіретін терминдер терминдік жүйе құрайды.

Терминдер нақты бір ғылыми ұғым атауы, ғылыми тілге қызмет етеді, тілдік ортада дами отырып, терминдік сипатты иеленеді, одан шығып қалған жағдайда термин терминдік “қасиетін” жоғалтады, ғылым мен техникалық ұғымдардың атауы болудан қалады.

Ғылым мен өндірістің, экономика мен мәдениеттің қарқынды дамуына байланысты жаңа терминдер қатары жылдан-жылға толығы

түсуде. Тілдің лексикалық құрамы басқа салаларына қарағанда өзгеріске бейім тұрады. Лексика қоғамдық өмірдегі барлық өзгерістерді бейнелеп, күллі тіршілік атауымен тікелей байланысып отырады, болып жатқан жаңалықтардың “хабаршысы” іспетті болады. Бұрыннан белгілі ұғым атауының, яғни лексеманың жаңа ұғымға еш өзгеріссіз көшуі – терминжасамның лексика-семантикалық жолымен жүзеге асырылса, жаңа лексеманың пайда болуы, тіркес құрамына енуі өзге тәсілдер арқылы жүзеге асады.

Терминдер ғылым мен техниканың дамуына байланысты әлеуметтік қажеттіліктен туатындықтан, оның табиғаты мен ерекшеліктері тілдің өзіне ғана тән себептермен түсіндіруге келе бермейді.

Терминология – лексика-семантикалық жүйенің бір бөлігі, оның элементтеріне жалпы тілдегі лексикалық бірліктер жатады. Терминнің лексикалық валенттілігі – терминнің тілдік белгі ретіндегі ерекшелігі. Терминдік жүйеде бұл лексикалық ерекшелік жалпы тілдік жүйеден басқаша жүзеге асады. Оның жүзеге асуына белгілі дәрежеде тілден тыс факторлар әсер етеді.

Терминология лексиканың маңызды бір тармағы ретінде, ал термин сөздік лексеманың ерекше түрі ретінде көп уақыттан бері ғылыми талдау мен зерттеу нысаны болып келеді.

Ғылым мен техника салаларында терминдердің, ғылыми терминологияның маңыздылығы туралы К. Аханов былай дейді: “Ғылым мен техникада терминдердің мәні күшті. Ғылым мен техниканың белгілі бір саласын меңгеру үшін сол салаға тән терминдердің мағынасын, ғылыми мәні мен білдіретін ұғымын жете түсіну қажет. Белгілі бір ғылым саласына тән терминологияны білмей тұрып, ол ғылымды меңгеру де мүмкін емес” [6, 161 б.].

Кез келген ұлттық тіл біліміндегі терминологияның тарихы, терминдердің жасалу, даму жолы сол ұлттың тіл білімі тарихымен, тілдік заңдылықтарымен қатар, халықтың тарихымен, әлеуметтік-экономикалық даму ерекшеліктерімен тығыз байланысты қарастырылуы тиіс. Ә. Қайдаров қазақ тіл білімінің салалық терминдері мен атауларын жаңадан жасауда, өзгертуде, ауыстыруда, ең алдымен, қазақ тілінің төл және бұрыннан қалыптасқан байырғы лексикалық байлығын сарқа пайдалану қажет деген тұжырым жасаса [7, 131 б.]. Ә. Айтбайұлының пікірінше, терминология, ең алдымен, тілдің арнайы лексикасының даму заңдылықтарын тексеретін ғылым саласы,

сонымен бірге ол ғылым мен техниканың жеке салалар терминдерінің жиынтығы [8, 16 б.]. Бұл пікірлер ұлт тілінің дамуында терминология саласының (оның ішінде, әрине, дипломатия саласына қатысты терминдердің тілдік табиғатын ашып көрсетудің) маңыздылығын айқындаумен қатар, зерттеу жұмысымыздың негізгі ұстанымдарының (принциптерінің) біріне айналып отыр.

Қ. Жұбанов “термин” жайлы: “... термин сөзінің терминдік ұғымы мен күнделік тіршілікте қолданылатын жай сөздік мағынасы басқа болуы да мүмкін”, - деген тұжырым жасайды [9, 274 б.].

А.А. Реформатский термин мен ұғымның өзара байланысы жөніндегі әртүрлі пікірлерді саралай келе, оларды екі бағытқа бөледі: 1) терминді белгілі бір затпен байланысты қарау; 2) терминді ұғыммен байланысты қарау. Ғалым термин мен терминологияға берілген кейбір анықтамалардың кемшілігін атап көрсетті. Оның пікірінше, терминнің ұғыммен байланыстылығы жөніндегі ғалымдар пікірі басымырақ. Ол терминді терминологиялық жүйенің, жалпы тіл білімі жүйесінің элементі есебінде қарастырады [10, 46-54 бб.]. Тіл білімінің біраз саласында көрнекті еңбектер жазған ғалымның бұл пікірі терминология саласының қай тілдің де жапыхалықтық тілдік жүйесінен бөліп қарастыруға болмайтындығын тағы бір нақтылай түседі.

Дегенмен, тіл білімінде терминдік жүйе белгілі бір ғылым саласына байланысты жеке-жеке зерттеу нысаны ретінде қарастырылатындығы шындық. Мұның себебін В.П. Даниленко ғылым тілі, жалпыхалықтық тілге қарағанда, шеңбері шектеулі ұғым екендігімен, оған жалпыхалықтық тілге қатысты нәрсенің бәрі бірдей ене бермейтіндігімен түсіндіреді. Ол орыс тілінің терминдер жүйесін жалпы әдеби тілдің функционалдық тармағы болып табылатын ғылым тіліне, яғни тілдің лексикалық құрамына жатқызады. Алайда, біздің ойымызша, терминологияның көбінесе экстралингвистикалық жағдайларға қатысты болатындығына қарамастан, терминология саласына жалпыхалықтық қолданыстағы тілдік бірліктердің бәрі бірдей енбеуі оны (терминологияны) әдеби тілден бөлек “дүние” ретінде қарастыруға негіз бола алмайды.

Термин ұғымға тәуелді болғандықтан, терминге дара мағыналық, стильдік бейтараптық, экстралингвистикалық факторлармен тығыз байланысты болу, нақты дефиницияның болуы, полисемантикалық құбылыстардың болмауы,

эмоционалды бояу, экспрессивті қызметтің, субъективті-бағалау факторлары мен мәнерліліктің болмауы тән. Дәлдік, қысқалық, жүйелілік, дара мағыналық – терминнің басты қасиеті.

Терминология мәселесімен айналысқан тіл мамандарының барлығы да терминдік жүйенің өзіндік ерекше дербестігін атап көрсетеді. Кейбір ғалымдар терминнің жүйелілігін таптастыру тұрғысынан, енді бірі сөз жасайтын жүйе тұрғысынан, үшіншілері ғылыми ұғыммен ара қатынасы тұрғысынан қарастырады. Терминнің тілдік таңба (белгі) ретінде екі “қыры” болады: түрі мен мағынасы. Терминологиялық жүйелілік мағына жүйелілігі, ғылыми ұғым және түр жүйелілігімен шамалас, терминдер жүйесі - осы ұғымдарды білдіру. Термин осы қасиеті арқылы жалпы тілдік лексика жүйесінде өзінің жүйелілігін жоғалтпайды.

Термин лексика-семантикалық жүйемен байланысын ешқашан үзбейді. Бұл байланыстың екі жағы бар: бірі – жалпы тілдік лексика терминдік жүйенің қалыптасуының қайнар бұлағы болса, енді бірі – дипломатиялық терминдердің лексика құрамын жаңа лексикалық бірліктермен байыту. Жалпы тілдік лексика жүйесімен осындай әрекеттестік терминдік жүйеге тән құбылыс.

Терминге, ең алдымен, нақтылық тән. Бұл нақтылық ұғымның таңбаның жеке мағынасымен, яғни лингвистикалық терминдену кезіндегі тек терминдік ұғыммен сай келуіне ғана байланысты емес, сонымен бірге оның (таңбаның) терминдік мағынасымен сәйкес келуінің үйлесімділігі ретінде сақталады.

Терминдер құрамына қарай дара және күрделі болып бөлінеді. Дара және күрделі дипломатиялық терминдер ғылымның басқа салалық терминдері сияқты контекстке тәуелсіз болады.

Термин мағынасының өзгеруі экстралингвистикалық себептермен, яғни ғылым мен техника дамуымен байланысты болса, жалпыхалықтық лексика қатпарларындағы семантикалық өзгерістердің пайда болуына көбіне лингвистикалық себептер, сөздердің тіркесу қабілеттілігінің, жұмсалымдық мүмкіндігінің (потенциалының) артуы әсер етеді.

Тілде қандай да жаңа ұғымға байланысты қалыптасқан сөздер термин ретінде қабылданады. Ал термин жалпыхалықтық лексикадан оған сай ұғым табылмаған жағдайда жасанды жолмен жасалады. Бұлар қолданылу барысында әбден қалыптасып, жасандылығы ұмытылып, үйреншікті терминге айналады. Термин арнайы

түрде жасалатын жасанды сөз болғандықтан, оның жасалуына негіз болған тілде бұрыннан бар сөздің мағынасын тарылтуға да, сондай-ақ сол сөздің негізінде жаңа сөз жасауға да болады. Терминнің сәтті немесе сәтсіз жасалуы оның ұғымды дәл беруіне байланысты. Сөз терминдік мағынаға ие болғаннан кейін, өзінің бастапқы мағынасынан қол үзіп терминологияның заңдылығына сәйкес дамиды.

Жасанды жолмен жасалған дипломатия саласында қолданылатын терминдерге *алеует*, *босқын*, *пәм*, *лаңкестік*, *нарық*, *шеріктер*, *ықпалдастық* т.б. жатады. Бұл терминдер қазіргі күнде дипломатия саласының үйреншікті терминіне айналған.

Осы тәсілмен (жасанды тәсілмен) жасалған терминдік тіркестерге *әскери алеуетті нығайту*; *саяси босқын*; *лаңкестікпен күрес*; *әскери шеріктер*; *өзара ықпалдастық* т.б. жатады.

Ғылым мен техникада жаңа ұғымдарды білдіру үшін атаулар керек болса, оларды, ең алдымен, төл лексикамыздың мүмкіншілігінен іздейміз және мағынасы сол ұғымға сәйкес немесе жақын сөздерге жаңа ұғымдарды теліміз. Терминдік ұғымды білдіре алатын мүмкіндігі бар сөздер мен атаулар саны әдеби тілде аз емес. Олардың белгілі бір ғылым саласының терминдері ретінде қалыптасуы сөздік құрамды толықтыра, байыта түседі. Осы орайда дипломатиялық терминдерді де төл тіліміздің лексикасынан бөліп зерттеу мүмкін емес.

Ғылымның белгілі бір саласында термин бір ғана ұғымды білдіреді, сол салада қалыптасқан немесе қалыптасуға тиісті ұғымның негізгі қасиеттері мен белгілеріне сай келеді. Терминнің негізгі қызметінің бірі – оның арнайы салалық ұғымды беруі болса, жалпыхалықтық сөздің де осы қызметті атқаруы мүмкін, сондықтан термин табиғатын терең түсіну үшін оның функционалды, құрылымдық және

стильдік ерекшеліктерін жалпыхалықтық сөз ерекшелігінен ажырата білуіміз қажет.

Жалпыхалықтық сөздер ғылыми-функционалды стильде, әрі жалпы халықтық лексикада қолданылып, оны байытудың көзі болып табылады. Ал жаңа термин ұғымның мазмұны мен қызметіне сәйкес келуі тиіс.

Жалпыхалықтық сөз бен терминнің ара қатынасын олардың қолданыс аялары арқылы белгілей аламыз. Жалпыхалықтық сөздің термин құрамына енуі ғылыми нысанға айналуына байланысты.

Ана тіліміздің байырғы төл сөздері жалпы қолданыста және терминологиялық шеңберде кеңінен қолданыла отырып, жаңа терминнің жасалуына ұйытқы болады.

1. Аристотель. Категории. –Москва: Соцэкгиз, 1939. – 83 с.
2. Аль-Фараби. Философские трактаты. –Москва: Наука, 1970. –429 с.
3. Гегель Г.Ф. Лекции по философии истории. –Спб: Наука, 2000. –479 с.
4. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения, XXII. –Москва: Госполитиздат, 1961. – Т.20. –827 с.
5. Қазақ совет энциклопедиясы. XI том. –Алматы, 1977. –631 б.
6. Қайдаров Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998. –304 б.
7. Айтбайұлы Ә. Қазақ сөзі. –Алматы: Рауан, 1997. – 237 б.
8. Реформатский А.А. Что такое термин и терминология// Вопросы терминологии. –Москва, 1961. –С.46-54.
9. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. –Алматы: Мектеп, 1978. –495 б.
10. Жұбанов Қ. О специфике слов терминов. Принципы терминологии. (Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер.) – Алматы: Ғылым, 1966. –359 б.

Мақала тілдің терминологиялық қабатын құрастыратын салалық терминдерге арналған. Мақалада сонымен қатар терминдер құрамы, термин мағынасының өзгеруі де қарастырылады.

The article is devoted to the terms that are used in a particular profession, subject or activity. Structure and compound of terms and the meaning changing of terms are studied in this article.

Э. Бабаев

ЛАКУНЫ, СВЯЗАННЫЕ С ОТВЛЕЧЕННЫМИ ПОНЯТИЯМИ, ПРОЦЕССАМИ (на материале русского, азербайджанского, английского языков)

Как известно, в каждом языке, наряду с грамматикой структур, определяющей строение языка, значение его форм и конструкций,

существует также так называемая грамматика выбора, определяющая, какие средства будут использованы предпочтительно в соответствии с